DOI: 10.33498/louu-2026-02-134

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

Михайло Хоменко

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8031-850X
Scopus ID: 57212002258
khomenko@knu.ua

УДК 347.5

НЕДОГОВІРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЯК КООРДИНАЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ СИСТЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Анотація. Недоговірні зобов'язання в українській цивілістиці традиційно визначають через окремі інститути: відшкодування шкоди, безпідставне збагачення, ведення чужих справ без доручення, рятування та інші спеціальні конструкції. Такий підхід є необхідним для аналізу відповідних юридичних фактів, умов виникнення зобов'язань і способів захисту, однак він не дає вичерпної відповіді на питання про системне місце недоговірних зобов'язань у приватному праві та про критерії їх координації з договором, речово-правовими способами захисту, наслідками недійсності правочину й іншими приватноправовими режимами.

Метою статті є обґрунтування доктринальної моделі недоговірних зобов'язань як координаційного механізму системи приватного права, визначення її ключових категорій і формулювання критеріїв розмежування, конкуренції та взаємодії недоговірних вимог з іншими способами приватноправового захисту.

У статті запропоновано використовувати категорію приватноправового дисбалансу як узагальнювальну категорію, що охоплює майнову втрату, безпідставну майнову вигоду, неуповноважене втручання в чужу сферу, створення загрози, витрати на її відвернення та інші деформації рівноваги між суб'єктами приватного права. Обґрунтовано, що компенсаційні, реституційні, інтервенційні та превентивно-спеціальні зобов'язання утворюють самостійну, але не ізольовану функціональну підсистему приватного права.

Зроблено висновок, що координація недоговірних зобов'язань має ґрунтуватися на принципі функціональної комплементарності. Цей принцип передбачає збереження автономії кожного приватноправового режиму у властивій йому сфері регулювання та водночас допускає їхню взаємодію там, де одна фактична ситуація породжує кілька юридичних вимірів. Запропонована модель має значення для визначення меж цивільно-правової відповідальності та відшкодування збитків у ситуаціях конкуренції вимог, а також для рекодифікації цивільного законодавства України, оскільки дає змогу уникнути хаотичної конкуренції вимог, подвійного відшкодування або іншого повторного майнового відновлення за один і той самий елемент порушення та механічного нашарування норм.

Ключові слова: недоговірні зобов'язання; цивільно-правова відповідальність; відшкодування збитків; приватноправовий дисбаланс; реституція; конкуренція вимог; функціональна комплементарність; рекодифікація.

© Михайло Хоменко, 2026

У сучасному цивільному праві недоговірні зобов'язання дедалі важче визначати лише як сукупність інститутів, що виникають «не з договору». Таке негативне визначення історично зрозуміле: воно дає змогу первинно відмежувати відшкодування шкоди, безпідставне збагачення, ведення чужих справ без доручення, рятування та інші спеціальні конструкції від зобов'язань, що виникають з домовленості сторін. Проте для сучасної цивілістики цього вже недостатньо. Недоговірні зобов'язання функціонують не на периферії приватного права, а в його найбільш складних координаційних вузлах: на межі договору і делікту, речового права і реституції, недійсності правочину і відшкодування шкоди, спеціальних приватноправових режимів і загальних механізмів приватноправового захисту.

Складність полягає в тому, що одна фактична ситуація нерідко одночасно активує кілька юридичних режимів. Порушення договору може водночас зачіпати абсолютні права контрагента або третьої особи; протиправне користування чужою річчю може породжувати речово-правову, компенсаційну й реституційну логіку; недійсний правочин може спричиняти не лише повернення одержаного, а й відшкодування шкоди або усунення неправомірної майнової вигоди; цифрові й інформаційні відносини можуть одночасно містити елементи договірного зв'язку, деліктного ризику, безпідставного збагачення та превентивного реагування. У таких випадках право не може обмежитися формальним вибором одного належного способу захисту, а має визначити, який елемент приватноправового дисбалансу потребує самостійної юридичної реакції. Воно має відповісти на складніше питання: як розподілити функції між кількома приватноправовими режимами так, щоб зберегти автономію кожного з них, не допустити обходу спеціальних правил і водночас не залишити порушену приватноправову рівновагу без належної реакції.

Отже, проблема полягає не лише у визначенні переліку недоговірних зобов'язань, а в поясненні їхнього системного призначення. Якщо недоговірні зобов'язання розуміти лише як залишкову сферу «не з договору», вони неминуче втрачають власну позитивну функцію. Якщо ж розглядати їх як самодостатній і відокремлений масив, виникає інша небезпека – руйнування меж договору, речового права, наслідків недійсності правочину та інших спеціальних режимів. Саме тому потрібна модель, яка водночас визнає автономію недоговірних зобов'язань і пояснює їхню взаємодію з іншими елементами приватного права.

Недоговірні зобов'язання не слід зводити до залишкової сфери, що починається там, де немає договору. Їхнє системне призначення полягає в іншому: вони забезпечують узгоджене приватноправове реагування на ті ситуації, у яких порушення рівноваги між суб'єктами не вичерпується одним юридичним режимом. За цією логікою цивільно-правова відповідальність і відшкодування збитків є лише одним із можливих способів реагуван-

ПРАВО УКРАЇНИ • 2026 • № 2 • 134-149

ня – поряд із реституцією, врегулюванням наслідків дій у чужому інтересі, запобіганням шкоді та іншими спеціальними конструкціями. Саме тому недоговірні зобов'язання доцільно розглядати як самостійну, але відкриту до взаємодії функціональну підсистему приватного права, покликану реагувати на різні форми приватноправового дисбалансу: майнову втрату, безпідставну майнову вигоду, неуповноважене втручання в чужу сферу, створення загрози, витрати на її відвернення та інші деформації рівноваги між суб'єктами. Такий підхід має безпосереднє значення для рекодифікації цивільного законодавства України, оскільки новий Цивільний кодекс має бути не механічним зібранням традиційних інститутів, а внутрішньо узгодженою системою приватноправового реагування.

У зарубіжній приватноправовій доктрині проблема координації різних режимів захисту розвивається в кількох взаємозв'язаних напрямах. Перший із них пов'язаний із загальною теорією приватного права та права зобов'язань. У працях Ф. Терре, Ф. Сімлера, І. Лекетта та Ф. Шенеде сучасне право зобов'язань постає як складна система договірних, недоговірних і квазідоговірних зв'язків, що потребують внутрішнього узгодження[1]. Д. М. Вісенте, аналізуючи порівняльне право зобов'язань, звертає увагу на те, що модельні європейські правила не обмежуються договором, а охоплюють також ведення чужих справ без доручення, недоговірну відповідальність за шкоду, безпідставне збагачення, набуття і втрату права власності на рухомі речі, забезпечувальні речові права та траст[2]. Дж. Гордлі, розглядаючи підвалини приватного права, вибудовує аналіз навколо чотирьох великих масивів – власності, делікту, договору та безпідставного збагачення, що особливо важливо для розуміння їхньої взаємодії як частин єдиної приватноправової архітектури[3].

Другий напрям становлять дослідження, у яких приватне право аналізується як система взаємозв'язаних регулятивних режимів, а способи захисту розглядаються не як похідний наслідок порушення, а як важливий елемент приватноправового регулювання. С. Грундманн, Г.-В. Мікліц і М. Реннер обґрунтовують плюралістичне розуміння приватного права, у якому окремі режими не зводяться до одного домінуючого принципу, а мають узгоджуватися через ширшу систему цінностей, функцій і практичних наслідків[4]. У цьому ж напрямі важливим є DCFR, який прямо демонструє

[1] F Terré, P Simler, Y Lequette, F *Chénedé, Droit civil. Les obligations* (12 éd, Dalloz 2019) 11–24, 969–976, 1329–1335.
[2] D M Vicente, *Comparative Law of Obligations* (Edward Elgar Publishing 2021) 267–364, 365–376, 378–410.
[3] J Gordley, *Foundations of Private Law: Property, Tort, Contract, Unjust Enrichment* (Oxford University Press 2006) 9.
[4] S Grundmann, H-W Micklitz, M Renner, *New Private Law Theory: A Pluralist Approach* (Cambridge University Press 2021) 3–11, 120–121.

pravoua.com.ua

можливість побудови загальної частини зобов'язань, придатної не лише для договорів, а й для недоговірних зобов'язань[5].

Третій напрям стосується конкуренції договірних і недоговірних вимог. Т. Балок аналізує роль безпідставного збагачення в договірному контексті й доводить, що реституційна вимога не повинна механічно виводитися з договірного права, оскільки її самостійність пов'язана з умовністю передання майнової вигоди та подальшим відпадінням або недосягненням відповідної умови[6]. Праця за редакцією Дж. Картрайта і С. Віттекера є важливою для розуміння оновленої системи французького договірного права після реформи 2016 р., зокрема тих змін, які впливають на співвідношення договірного режиму з іншими приватноправовими способами реагування[7]. Б. Маркезініс і Г. Унберат розкривають німецькі й порівняльні підходи до чистих економічних втрат, захисної дії договору щодо третіх осіб та інших конструкцій, які не дають звести співвідношення договору й делікту ні до жорсткого розмежування, ні до повної свободи паралельних вимог[8].

Четвертий напрям охоплює реституцію, безпідставне збагачення та співвідношення речово-правових і зобов'язальних способів захисту. Г. Даннеманн послідовно розкриває німецьку модель кондикційних зобов'язань, зокрема відмінність між реституцією отриманого за виконанням і реституцією майнової вигоди, набутої внаслідок втручання в чуже право; це має істотне значення для розмежування різних підстав повернення безпідставно набутого[9]. Г. Вірго відмежовує реституційні вимоги від речових вимог і доводить, що реституційний механізм покликаний передусім усунути безпідставну майнову вигоду, а не забезпечити здійснення попередньо існуючого речового титулу[10]. В. Фарнсворт, аналізуючи реституцію як цивільну відповідальність за безпідставне збагачення, наголошує на її симетрії з деліктом: деліктне право реагує на втрати, завдані однією особою іншій, тоді як реституція реагує на вигоди, одержані однією особою за рахунок іншої[11]. С. Ван Ерп і Б. Аккерманс розкривають автономну логіку речового права, що дає змогу чіткіше відмежувати речово-правове відновлення титулу від компенсаційних і реституційних наслідків порушення[12].

---

[5] Christian von Bar, Eric Clive, Hans Schulte-Nölke, (eds), *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR)* (Full Edition, Sellier European Law Publishers 2009) Introduction, paras 34–40; Books V–VII.

[6] T A Baloch, *Unjust Enrichment and Contract* (Hart Publishing 2009) 94, 177–178.

[7] J Cartwright, Whittaker S (eds), *The Code Napoléon Rewritten: French Contract Law after the 2016 Reforms* (Hart Publishing 2017) 1–4, 9–10, 64–65.

[8] Vicente (n 2) 294–295, 350–353; B S Markesinis, H Unberath, *The German Law of Torts: A Comparative Treatise* (4th edn, Hart Publishing 2002) 291–292, 328–329.

[9] G Dannemann, *The German Law of Unjustified Enrichment and Restitution: A Comparative Introduction* (Oxford University Press 2009) 87–89, 100–102.

[10] G Virgo, *The Principles of the Law of Restitution* (3rd edn, Oxford University Press 2015) 10–11, 415–424, 631–642.

[11] W Farnsworth, *Restitution: Civil Liability for Unjust Enrichment* (University of Chicago Press 2014) Preface.

[12] S van Erp, B Akkermans (eds), *Cases, Materials and Text on National, Supranational and International Property Law* (Hart Publishing 2012) 12–16, 42.

У сучасній українській цивілістиці важливим кроком до оновлення відповідної проблематики стали колективні монографічні дослідження, присвячені компенсації в праві та цивільно-правовій відповідальності. У них компенсація і цивільно-правова відповідальність розглядаються в різних юридичних контекстах – договірному, деліктному, речовому, корпоративному, спадковому та інших, що підтверджує потребу не лише в інституційному, а й у координаційному аналізі приватноправових наслідків порушення[13]. Особливе значення має також комплексне дослідження цивільно-правової відповідальності, у якому прямо акцентовано на її договірному, деліктному, речовому, корпоративному, спадковому та інших вимірах[14].

Попри значний розвиток окремих напрямів, у вітчизняній цивілістиці досі бракує цілісної моделі, яка б пояснювала недоговірні зобов'язання не лише через їхню внутрішню структуру, а й через їхню зовнішню координаційну функцію в системі приватного права. Саме цій невирішеній частині загальної проблеми присвячено статтю.

Метою статті є обґрунтування доктринальної моделі недоговірних зобов'язань як координаційного механізму системи приватного права.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання чотирьох взаємопов'язаних завдань. По-перше, необхідно відмовитися від суто залишкового розуміння недоговірних зобов'язань як сфери, що визначається лише відсутністю договору. По-друге, слід обґрунтувати категорію приватноправового дисбалансу як узагальнювальний критерій, який дає змогу пояснити спільне функціональне призначення компенсаційних, реституційних, інтервенційних і превентивно-спеціальних конструкцій. По-третє, потрібно сформулювати правила координації недоговірних вимог із договором, речово-правовими способами захисту, наслідками недійсності правочину та іншими приватноправовими режимами. По-четверте, необхідно розкрити принцип функціональної комплементарності як методологічну основу розмежування, конкуренції та взаємодії приватноправових засобів реагування.

1. Недоговірні зобов'язання як функціональна підсистема приватного права

Недоговірні зобов'язання традиційно визначаються через відсутність договору як юридичного факту. Такий підхід придатний для первинного розмежування джерел зобов'язань, однак він не розкриває самостійного призначення недоговірних зобов'язань у приватному праві. Якщо визначати їх лише через відсутність договору, цей масив неминуче виглядатиме як периферійний або допоміжний щодо договірного регулювання. Проте така логіка не пояснює, чому відшкодування шкоди, повернення безпідставно набутого, ведення чужих справ без доручення, рятування, усунення загрози

[13] І Спасибо-Фатєєва (ред), *Трактат про компенсацію в праві* (ECUS 2026) 3, 10–11, 16–41.
[14] І Спасибо-Фатєєва (ред), *Вчення про цивільно-правову відповідальність* (ECUS 2025) 3, 10–11, 14–16.

pravoua.com.ua

та інші спеціальні механізми приватноправового реагування можуть застосовуватися не лише за відсутності договору, а й у межах або поруч із договірними, речовими, корпоративними, сімейними, спадковими, інформаційними чи цифровими відносинами.

Більш переконливим є функціональне розуміння недоговірних зобов'язань. Вони виникають не тому, що між сторонами відсутній договір, а тому, що в певній приватноправовій ситуації з'являється дисбаланс, який не може бути повністю пояснений і вичерпаний іншим спеціальним режимом. Такий дисбаланс може проявлятися як майнова втрата потерпілого, як безпідставна майнова вигода набувача, як неуповноважене втручання в чужу сферу, як створення небезпеки, як необхідні витрати на відвернення шкоди, як порушення довіри, як дефіцит договірної програми або як поєднання кількох цих елементів. Саме тому вихідною категорією для сучасного розуміння недоговірних зобов'язань має бути не «позадоговірність» у негативному сенсі, а приватноправовий дисбаланс.

Категорія приватноправового дисбалансу не підміняє традиційні інститути, а дає змогу пояснити їхню спільну функціональну основу. Вона, з одного боку, не дає змогу ототожнювати недоговірні зобов'язання лише з деліктом і відшкодуванням шкоди, адже не кожне порушення приватноправової рівноваги має форму шкоди. Іноді правова проблема полягає не у втраті позивача, а в необґрунтованій майновій вигоді відповідача; не в подальшому відшкодуванні вже завданої шкоди, а в її запобіганні; не в компенсації втрати, а у врегулюванні наслідків дії особи в чужому інтересі. З іншого боку, ця категорія не допускає й механічного розпорошення недоговірних зобов'язань між окремими інститутами без пояснення того, чому вони утворюють єдину функціональну підсистему приватного права.

У такій перспективі компенсаційні, реституційні, інтервенційні та превентивно-спеціальні недоговірні зобов'язання не є випадковим набором конструкцій. Вони становлять різні функціональні групи, кожна з яких відповідає на окрему форму приватноправового дисбалансу. Компенсаційні зобов'язання обґрунтовують перенесення приватноправової втрати з потерпілого на особу, яка має її нести. Реституційні зобов'язання усувають безпідставну майнову вигоду, що не має належної юридичної підстави для збереження. Інтервенційні зобов'язання врегульовують наслідки неуповноваженого, але юридично релевантного втручання в чужу сферу. Превентивно-спеціальні зобов'язання реагують на загрозу, витрати на її відвернення, рятування та інші ситуації, у яких право має спрацювати ще до остаточного настання шкоди або безвідносно до класичної компенсаційної логіки.

Саме тому недоговірні зобов'язання доцільно розглядати як функціональну підсистему приватного права. Їхня самостійність виявляється у власних юридичних фактах, критеріях покладення обов'язку та способах реагування. Їхня системна відкритість полягає в тому, що вони постійно

ПРАВО УКРАЇНИ • 2026 • № 2 • 134-149

взаємодіють з іншими приватноправовими режимами. У цьому сенсі недоговірне зобов'язання не є ані простим додатком до договору, ані універсальною заміною інших способів захисту. Воно вступає в дію там, де конкретний елемент приватноправового дисбалансу потребує самостійної юридичної реакції.

2. Договір і недоговірний захист: межі автономії волі та позадоговірної охорони

Першою сферою, у якій виявляється значення запропонованої моделі, є співвідношення договору й недоговірного захисту. Саме тут особливо помітна напруженість між повагою до автономії волі та потребою зберегти загальні механізми приватноправової охорони. Договір є інструментом саморегулювання: сторони визначають зміст свого юридичного зв'язку, розподіл ризиків, межі відповідальності та наслідки порушення. Тому наявність договору не може бути байдужою для юридичної кваліфікації спору. Якби будь-яке порушення договірного зв'язку можна було довільно перевести в деліктну, реституційну чи іншу недоговірну площину лише через вигідність такої кваліфікації для кредитора, договір утратив би значення інструменту автономного розподілу ризиків.

Цю небезпеку добре демонструє французький підхід, який обмежує можливість сторони договору довільно переносити спір у деліктну площину лише для того, щоб уникнути наслідків погодженого сторонами договірного режиму[15]. Для цієї статті важливий не детальний аналіз французького підходу, а закладена в ньому координаційна ідея: договірний режим не може бути довільно замінений недоговірним захистом.

Водночас договір не забезпечує повного імунітету від недоговірних вимог. Він визначає погоджений сторонами порядок їхньої взаємодії, виконання обов'язків, розподілу ризиків і відповідальності, але не завжди охоплює всі блага та інтереси, які можуть бути порушені у зв'язку з його укладенням або виконанням. Тому вирішальним є не сам факт існування договору, а те, чи охоплює договірне регулювання саме той інтерес, порушення якого покладено в основу відповідної вимоги.

Проблема чистих економічних втрат якісно демонструє, чому межа між договором і недоговірним захистом не може бути суто формальною. У багатьох правопорядках деліктне право ставиться до таких втрат обережно, оскільки їх автоматичне відшкодування може спричинити надмірне розширення відповідальності та порушити договірний розподіл комерційних ризиків. Тому вирішальними мають бути не назва вимоги чи обраний спосіб кваліфікації, а характер порушеного інтересу і функція відповідної юридичної реакції.

[15] Vicente (n 2) 352–353.

pravoua.com.ua

Німецька доктрина також демонструє, що межа між договірним і деліктним захистом не є абсолютно непроникною. Зокрема, конструкції захисної дії договору щодо третіх осіб і договірних охоронних обов'язків свідчать про те, що окремі інтереси можуть бути враховані в межах договірного регулювання, навіть якщо вони не зводяться до основного обов'язку з виконання. Водночас це не означає, що договір може перетворюватися на універсальну підставу для всіх вимог охоронного характеру або повністю витісняти недоговірний захист.

Звідси слідує потреба у триступеневій перевірці. По-перше, необхідно з'ясувати, чи охоплює договірне регулювання саме той інтерес, порушення якого покладено в основу вимоги. По-друге, слід визначити, чи є відповідне порушення лише проявом невиконання договору, чи воно виходить за межі погодженого сторонами регулювання. По-третє, потрібно перевірити, чи не використовується недоговірна вимога для обходу розподілу ризиків, відповідальності та інших наслідків, визначених договором. Такий підхід має особливе значення для визначення меж цивільно-правової відповідальності та відшкодування збитків: договір має пріоритет у тій частині, у якій спір стосується порушення погодженого сторонами регулювання, але не блокує недоговірну охорону інтересів, що виходять за його межі.

3. Речово-правовий захист, компенсація і реституція: титул, втрата, майнова вигода

Другою сферою, у якій виявляється значення координаційної моделі, є співвідношення недоговірних зобов'язань із речово-правовими способами захисту. У цій статті воно розглядається не як самостійна проблема речового права, а як приклад того, що одна майнова ситуація може містити кілька різних юридичних вимірів. Речово-правовий захист, компенсація і реституція не дублюють один одного: вони реагують відповідно на порушення титулу, майнову втрату та набуття або збереження майнової вигоди без належної юридичної підстави.

Речово-правовий захист спрямований передусім на охорону належності речі особі, абсолютного характеру речового права та можливості безпосереднього здійснення правоможностей щодо об'єкта. Саме тому віндикаційна і негаторна вимоги не є компенсаційними чи реституційними. Їхнє призначення полягає не у відшкодуванні майнової втрати і не у вилученні безпідставно отриманої вигоди, а у відновленні або забезпеченні належного речово-правового стану.

Водночас посягання на річ може породжувати не лише речово-правові, а й інші приватноправові наслідки. Незаконне вилучення речі з володіння, її пошкодження, знищення, користування без належної юридичної підстави або привласнення плодів і доходів свідчать про те, що одна майнова ситуація здатна містити кілька різних елементів дисбалансу. Речово-правова вимога

ПРАВО УКРАЇНИ • 2026 • № 2 • 134-149

спрямована на з'ясування належності об'єкта та відновлення можливості здійснювати речове право. Компенсаційна вимога відповідає на питання про те, на кого має бути покладена майнова втрата. Реституційна вимога, своєю чергою, покликана з'ясувати, чи має відповідач належну юридичну підставу для збереження отриманої майнової вигоди.

Тому протиставлення за формулою «віндикація або збитки» є надто спрощеним. Повернення речі саме по собі не усуває всіх наслідків порушення, якщо за час незаконного утримання її було пошкоджено, вона втратила вартість або власник був позбавлений можливості користуватися нею. У таких випадках поряд із речово-правовим захистом може виникати компенсаційний вимір. Якщо ж відповідач отримав доходи, плоди або іншу майнову вигоду від користування чужою річчю, постає окреме реституційне питання – чи має він належну юридичну підставу для збереження цієї вигоди. Отже, речова і реституційна вимоги не є взаємозамінними: перша спрямована на відновлення речово-правового стану, друга – на усунення безпідставно отриманої майнової вигоди[16].

Для цієї статті достатньо сформулювати загальне координаційне правило: речово-правовий захист має пріоритет тоді, коли спір стосується належності речі, здійснення речового права або усунення перешкод у його здійсненні; компенсаційний захист – тоді, коли порушення спричинило майнову втрату; реституційний захист – тоді, коли відповідач набув або зберігає майнову вигоду без належної юридичної підстави. Поєднання цих способів захисту є допустимим лише за умови, що кожен із них спрямований на усунення окремого елементу порушення і не призводить до подвійного відшкодування або іншого повторного майнового відновлення щодо одного й того самого елементу порушення (далі – подвійне відшкодування).

4. Недійсність правочину і недоговірні наслідки: межі реституції, компенсації та спеціального режиму

Ще однією сферою, у якій виявляється значення координаційної моделі, є наслідки недійсності правочину. У межах цієї статті недійсність розглядається не як самостійний предмет дослідження, а як приклад ситуації, у якій один юридичний факт може породжувати кілька різних приватноправових наслідків. Недійсність правочину зазвичай пов'язана з поверненням одержаного, відновленням попереднього становища або застосуванням інших спеціальних наслідків, визначених законом. Водночас спеціальний режим недійсності не завжди вичерпує всі юридичні наслідки відповідної ситуації.

Недійсний правочин може зумовлювати кілька самостійних юридичних питань. По-перше, це питання про наявність належної юридичної підстави для збереження того, що було передано або набуте за таким правочином. У цьому разі застосовується реституційний підхід. По-друге, це питання

[16] Virgo (n 10) 631–642; Dannemann (n 9) 87–89, 100–102.

pravoua.com.ua

про шкоду, завдану укладенням або виконанням недійсного правочину; воно може зумовлювати потребу в компенсаційному захисті. По-третє, це спеціальні наслідки, які закон пов'язує з певним видом недійсності. По-четверте, це речово-правові наслідки, якщо недійсний правочин впливає на належність речі, її подальше відчуження або можливість здійснення речового права.

Координаційна проблема полягає в тому, що різні юридичні наслідки недійсності можуть зовні мати подібний результат – повернення одержаного, відновлення попереднього становища або усунення майнового дисбалансу, – однак мають різну функціональну природу. Реституція у зв'язку з недійсністю правочину спрямована на усунення наслідків правочину, який не створив належної юридичної підстави для остаточного збереження одержаного. Безпідставне збагачення у ширшому значенні покликане усунути майнову вигоду, набуту або збережену без юридичної підстави, безвідносно до того, чи пов'язана вона з недійсним правочином. Компенсація має інше призначення – покласти майнову втрату на особу, яка повинна її нести. Речово-правовий захист, своєю чергою, спрямований на відновлення належності речі особі та можливості здійснення речового права.

Особливо виразно це проявляється у випадках, коли майнова вигода передається в межах договірного зв'язку. Сам факт такого зв'язку ще не означає, що вимога про повернення переданого завжди має договірну природу. Якщо підстава для остаточного збереження майнової вигоди відпала, не настала або виявилася юридично дефектною, виникає самостійне реституційне питання – чи має набувач право зберігати одержане. Водночас реституція не повинна перетворюватися на спосіб обходу дійсного договору або перегляду погодженого сторонами розподілу ризиків.

Отже, спеціальний режим недійсності має пріоритет у властивій йому сфері регулювання, але не завжди вичерпує всю приватноправову ситуацію. Якщо наслідки недійсності повністю усувають відповідний елемент приватноправового дисбалансу, додаткова недоговірна вимога є зайвою. Якщо ж після застосування спеціального режиму залишається окрема майнова втрата, безпідставно збережена майнова вигода, порушення речового права або загроза завдання шкоди, недоговірне зобов'язання може діяти як комплементарний механізм приватноправового реагування.

5. Принцип функціональної комплементарності як основа координаційної моделі

Узагальнення наведених сфер дає підстави сформулювати принцип функціональної комплементарності. Його зміст полягає в тому, що приватноправові режими не мають ані механічно зливатися в єдину модель відповідальності, ані існувати як взаємно відокремлені й закриті системи. Кожен із них зберігає автономію у властивій йому сфері регулювання, але

ПРАВО УКРАЇНИ • 2026 • № 2 • 134-149

вступає у взаємодію з іншими тоді, коли одна фактична ситуація породжує кілька юридично значущих наслідків.

Функціональна комплементарність протистоїть двом спрощеним підходам. Перший полягає в жорсткому поглинанні, коли один юридичний режим автоматично витісняє всі інші. Такий підхід зовні приваблює простотою, однак є непридатним для складних приватноправових ситуацій, у яких один факт може одночасно зачіпати договірне регулювання, речове право, майнову рівновагу, безпеку, довіру або інтерес третьої особи. Другий підхід полягає в необмеженій конкуренції, коли особа фактично вільно обирає будь-яку юридичну конструкцію без урахування її функції, меж спеціального режиму та ризику подвійного відшкодування. Такий підхід лише формально розширює захист, але насправді руйнує системність приватного права і створює простір для обходу договору, речового права або спеціальної норми.

Запропонована модель передбачає послідовну чотириступеневу перевірку. На першому етапі необхідно визначити, який саме елемент приватноправового дисбалансу потребує юридичної реакції. Якщо йдеться про майнову втрату, пріоритетною є компенсаційна логіка; якщо про набуття або збереження майнової вигоди без належної юридичної підстави – реституційна; якщо про дію особи в чужому інтересі без достатнього уповноваження – інтервенційна; якщо про ризик завдання шкоди, загрозу або витрати на її відвернення – превентивно-спеціальна. Якщо в центрі спору перебуває належність речі, здійснення речового права або усунення перешкод у його здійсненні, пріоритет має речово-правова логіка; якщо ж спір стосується невиконання погодженого сторонами регулювання, первинною залишається договірна логіка.

На другому етапі слід з'ясувати межі спеціального юридичного режиму. Недоговірна вимога не може використовуватися для обходу договору, якщо відповідний інтерес уже охоплений погодженим сторонами регулюванням і сторони правомірно розподілили ризик. Так само вона не повинна підміняти речово-правовий захист там, де спір стосується належності речі чи здійснення речового права, або спеціальний режим недійсності там, де він повністю врегульовує наслідки відповідного дефекту. Водночас, якщо спеціальний режим не охоплює окремого елементу приватноправового дисбалансу, недоговірне зобов'язання може виконувати самостійну компенсаторну, реституційну, інтервенційну чи превентивну функцію.

Третій етап – оцінка сумісності кількох вимог. Поєднання приватноправових способів захисту допустиме тоді, коли різні вимоги покривають різні елементи порушення: повернення речі, компенсацію її пошкодження, вилучення доходів від користування, запобігання подальшій шкоді. Воно недопустиме тоді, коли кілька вимог лише дублюють один і той самий результат і ведуть до подвійного відшкодування.

pravoua.com.ua

Четвертий етап – застосування коригувальних критеріїв: добросовісності, домірності (пропорційності), недопустимості суперечливої поведінки, захисту обґрунтованої довіри, недопущення зловживання правом. Ці критерії не замінюють функціонального аналізу, але дисциплінують його. Вони дають змогу уникнути ситуацій, коли формально допустима вимога використовується несумісно з її приватноправовим призначенням.

Звідси випливають кілька загальних правил координації. По-перше, визначальною є не назва інституту, а функція відповідної юридичної реакції. Вирішальне значення має не те, чи кваліфікується вимога як договірна, деліктна, реституційна або речово-правова, а те, який елемент порушеної приватноправової рівноваги вона покликана усунути. По-друге, кожен спеціальний режим має пріоритет у властивій йому сфері регулювання: договір – щодо погодженого сторонами регулювання; речове право – щодо належності речі, здійснення речового права та усунення перешкод у його здійсненні; недійсність правочину – щодо спеціальних наслідків відповідного дефекту; корпоративне, сімейне й спадкове право – щодо властивих їм спеціальних правил, які визначають юридичне становище учасників відповідних відносин. По-третє, недоговірне зобов'язання набуває самостійного значення там, де виникає окремий елемент приватноправового дисбалансу, який не охоплюється спеціальним режимом. По-четверте, конкуренція вимог має бути обмежена забороною подвійного відшкодування.

У такому розумінні функціональна комплементарність не ототожнюється із субсидіарністю у вузькому сенсі. Недоговірна вимога не завжди має суто субсидіарний характер і не обов'язково застосовується лише після вичерпання інших способів захисту. Іноді вона є первинною реакцією саме на той елемент ситуації, який інший режим не охоплює. Тому комплементарність означає не підпорядкування недоговірного права договору, речовому праву чи спеціальним режимам, а узгодження їхніх функцій у межах однієї системи приватного права.

Саме цей принцип дає змогу розглядати недоговірні зобов'язання не як периферійну сукупність позовів, а як координаційний механізм приватного права. Вони не руйнують автономію договору, речового права чи спеціальних режимів, але забезпечують юридичну реакцію у тих випадках, коли в межах відповідного режиму або на перетині кількох режимів виникає самостійний приватноправовий дисбаланс.

6. Значення запропонованої моделі для рекодифікації цивільного законодавства України

Для рекодифікації цивільного законодавства України запропонована модель має системне, практичне й доктринальне значення.

Системне значення запропонованої моделі полягає в тому, що новий Цивільний кодекс має уникнути механічного відтворення окремих недо-

говірних інститутів без пояснення їхньої взаємодії. Компенсація, реституція, ведення чужих справ без доручення, рятування, запобігання шкоді та інші спеціальні конструкції не повинні кодифікуватися як ізольовані фрагменти регулювання, адже це неминуче зберігатиме хаотичну конкуренцію вимог. Функціональний підхід, навпаки, дає змогу визначити, на який тип приватноправового дисбалансу реагує кожна конструкція і як вона має узгоджуватися з іншими приватноправовими режимами.

Практичне значення запропонованої моделі полягає у формуванні критеріїв, придатних для судової кваліфікації складних приватноправових спорів. У таких спорах важливо встановити не лише наявність окремого юридичного складу, а й співвідношення кількох можливих способів захисту. Суд має з'ясувати, чи не підміняє заявлена вимога договірний або інший спеціальний режим, чи не дублює вже досягнутий майновий результат, чи відповідає вона природі порушеного інтересу і чи не створює ризику подвійного відшкодування. Саме тому функціональна комплементарність може бути критерієм юридичної кваліфікації та визначення належного способу захисту.

Доктринальне значення полягає в переході від інституційної інвентаризації недоговірних зобов'язань до їх системної теорії. Така теорія має пояснити не тільки те, які види недоговірних зобов'язань існують, а й те, чому вони утворюють єдину функціональну підсистему, як ця підсистема взаємодіє з іншими масивами приватного права і які принципи забезпечують таку взаємодію.

Для майбутньої кодифікації це означає потребу в трьох орієнтирах. По-перше, недоговірні зобов'язання мають конструюватися не як залишковий додаток до договору, а як самостійна система приватноправового реагування. По-друге, норми про окремі види недоговірних зобов'язань повинні містити достатні критерії застосування, щоб запобігти довільному змішуванню компенсації, реституції, ведення чужих справ без доручення, превентивного захисту та інших спеціальних конструкцій. По-третє, Кодекс має забезпечити узгодження недоговірних зобов'язань із договором, речовими правами, наслідками недійсності правочинів та іншими спеціальними режимами, не допускаючи ані прогалин у захисті, ані повторного майнового відновлення за один і той самий елемент порушення.

Саме тому під час рекодифікації недоговірні зобов'язання слід розглядати не як технічний набір спеціальних випадків, а як один із ключових механізмів приватноправового реагування. Такий підхід уможливлює зберегти традиційну догматичну структуру цивільного права і водночас надати їй сучасної функціональної узгодженості.

Висновки. Недоговірні зобов'язання не можна розглядати лише крізь призму негативної ознаки – відсутність договору як підстави їх виникнення. Таке визначення має допоміжне класифікаційне значення, однак не роз-

pravoua.com.ua

криває їхнього самостійного призначення у приватному праві. У системному вимірі недоговірні зобов'язання забезпечують юридичне реагування на різні форми порушення приватноправової рівноваги між автономними суб'єктами.

Приватноправовий дисбаланс може бути використаний як узагальнювальна категорія, що охоплює майнову втрату, безпідставну майнову вигоду, дію особи в чужому інтересі без достатнього уповноваження, створення загрози, витрати на її відвернення та інші порушення рівноваги між суб'єктами приватного права. Значення цієї категорії полягає не в заміні традиційних інститутів, а в поясненні їхньої спільної функціональної основи.

Компенсаційні, реституційні, інтервенційні та превентивно-спеціальні недоговірні зобов'язання утворюють самостійну, але не ізольовану підсистему приватного права. Їхня автономія виявляється у власних юридичних фактах, способах реагування та критеріях визначення належного юридичного результату. Водночас вони постійно взаємодіють із договором, речовим правом, наслідками недійсності правочину та іншими спеціальними режимами приватного права.

Співвідношення договору й недоговірного захисту має визначатися не через безумовний пріоритет договору і не через вільний вибір між договірним та недоговірним режимами. Вирішальними мають бути межі погодженого сторонами регулювання, характер порушеного інтересу та недопустимість обходу правомірно встановленого розподілу ризиків. Договір має пріоритет у тій частині, у якій спір стосується невиконання погодженого сторонами регулювання, однак він не блокує недоговірну охорону інтересів, що виходять за його межі.

Речово-правові, компенсаційні та реституційні способи захисту реагують на різні елементи майнового дисбалансу. Речово-правовий захист спрямований на охорону належності речі особі та можливості здійснення речового права; компенсаційний – на покладення майнової втрати на особу, яка має її нести; реституційний – на усунення безпідставно отриманої або збереженої майнової вигоди. Їх поєднання є допустимим лише тоді, коли кожен спосіб захисту усуває окремий елемент порушення і не призводить до подвійного відшкодування.

Спеціальний режим недійсності правочину має пріоритет щодо наслідків відповідного дефекту, однак не завжди вичерпує всю приватноправову ситуацію. Якщо наслідки недійсності повністю усувають відповідний елемент приватноправового дисбалансу, додаткова недоговірна вимога є зайвою. Якщо ж після застосування спеціального режиму залишається окрема майнова втрата, безпідставно збережена майнова вигода, порушення речового права або загроза завдання шкоди, недоговірне зобов'язання може діяти як комплементарний механізм приватноправового реагування.

ПРАВО УКРАЇНИ • 2026 • № 2 • 134-149

Принцип функціональної комплементарності є методологічною основою координації недоговірних зобов'язань у системі приватного права. Він передбачає збереження автономії кожного приватноправового режиму у властивій йому сфері регулювання та водночас допускає їхню взаємодію там, де одна фактична ситуація породжує кілька юридично значущих наслідків. Такий підхід дає змогу уникнути як поглинання одного режиму іншим, так і необмеженої конкуренції вимог.

Для рекодифікації цивільного законодавства України запропонована модель має значення як спосіб уникнення хаотичної конкуренції вимог, подвійного відшкодування та механічного нашарування норм. Вона дає змогу розглядати недоговірні зобов'язання як системно узгоджену підсистему приватноправового реагування, придатну як для класичних цивільно-правових спорів, так і для нових ситуацій, у яких поєднуються різні приватноправові режими. Окремі напрями застосування цієї моделі – зокрема у співвідношенні з договором, речово-правовими способами захисту, реституцією та наслідками недійсності правочину – потребують подальших спеціальних досліджень.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Baloch T A, *Unjust Enrichment and Contract* (Hart Publishing 2009).
2. Dannemann G, *The German Law of Unjustified Enrichment and Restitution: A Comparative Introduction* (Oxford University Press 2009) https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199533114.001.0001.
3. Farnsworth W, *Restitution: Civil Liability for Unjust Enrichment* (University of Chicago Press 2014) https://doi.org/10.7208/chicago/9780226144337.001.0001.
4. Gordley J, *Foundations of Private Law: Property, Tort, Contract, Unjust Enrichment* (Oxford University Press 2006) https://doi.org/10.1093/oso/9780199291670.001.0001.
5. Grundmann S, Micklitz H-W, Renner M, *New Private Law Theory: A Pluralist Approach* (Cambridge University Press 2021) https://doi.org/10.1017/9781108760089.
6. Markesinis B S, Unberath H, *The German Law of Torts: A Comparative Treatise* (4th edn, Hart Publishing 2002).
7. Terré F, Simler P, Lequette Y and Chénedé F, *Droit civil. Les obligations* (12e éd, Dalloz 2019).
8. Vicente D M, *Comparative Law of Obligations* (Edward Elgar Publishing 2021) https://doi.org/10.4337/9781789905816.
9. Virgo G, *The Principles of the Law of Restitution* (3rd edn, Oxford University Press 2015) https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198726388.001.0001.

Edited books

10. Cartwright J, Whittaker S (eds), *The Code Napoléon Rewritten: French Contract Law after the 2016 Reforms* (Hart Publishing 2017).
11. Van Erp S, Akkermans B (eds), Cases, *Materials and Text on National, Supranational and International Property Law* (Hart Publishing 2012).
12. von Bar Christian, Clive Eric, Schulte-Nölke Hans, (eds), *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR)* (Full Edition, Sellier European Law Publishers 2009) Introduction, paras 34–40; Books V–VII.

13. Spasybo-Fatieieva I (ed), *Traktat pro kompensatsiiu v pravi* (ECUS 2026) (in Ukrainian).
14. Spasybo-Fatieieva I (ed), *Vchennia pro tsyvilno-pravovu vidpovidalnist* (ECUS 2025) (in Ukrainian).

Mykhailo Khomenko

NON-CONTRACTUAL OBLIGATIONS AS A COORDINATION MECHANISM OF THE PRIVATE LAW SYSTEM

Abstract. Non-contractual obligations in Ukrainian civil law doctrine are traditionally described through separate legal institutions: compensation for damage, unjust enrichment, management of another's affairs without mandate, rescue and other special constructions. This approach is necessary for analysing the relevant legal facts, the conditions under which obligations arise and the available remedies. However, it does not fully explain the systemic place of non-contractual obligations in private law or the criteria for their coordination with contract, property-law remedies, the consequences of invalid transactions and other private-law regimes.

The purpose of this article is to develop and justify a doctrinal model of non-contractual obligations as a coordination mechanism of the private law system, to define its key categories and to formulate criteria for the delimitation, concurrence and interaction of non-contractual claims with other private-law remedies.

The article proposes to use the category of private-law imbalance as a general concept covering patrimonial loss, unjustified patrimonial gain, unauthorised intervention in another's sphere, the creation of a risk of harm, costs incurred to avert it and other disturbances of the equilibrium between subjects of private law. It is argued that compensatory, restitutionary, intervention-based and preventive-special obligations form an autonomous but not isolated functional subsystem of private law.

The article concludes that the coordination of non-contractual obligations should be based on the principle of functional complementarity. This principle preserves the autonomy of each private-law regime within its proper sphere of regulation, while allowing their interaction where one factual situation gives rise to several legally relevant dimensions. The proposed model is relevant for determining the limits of civil liability and damages in cases of concurrence of claims and for the recodification of Ukrainian civil legislation, as it helps avoid chaotic concurrence of claims, double recovery and mechanical layering of legal rules.

Keywords: non-contractual obligations; civil liability; damages; private-law imbalance; restitution; concurrence of claims; functional complementarity; recodification.